

*Володимир Нікольський
(Донецьк)*

РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ГПУ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ В УСРР (1932–1933 рр.)

Дослідження голодомору 1932–1933 рр. в УСРР належать до категорії праць вагомого наукового, політичного і морального значення. Не випадково ця проблематика за кількістю публікацій займає друге місце після політичних репресій 1937–1938 рр. Тільки за останній рік вийшли друком такі фундаментальні праці як «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947» і «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків»¹.

Про значимість цієї теми свідчить і те, що згідно із дорученням Президента України в Інституті історії України Національної академії наук України 25 листопада 2000 р. було проведено міжнародну наукову конференцію «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка», на якій було заслухано декілька доповідей, присвячених безпосередньо голодомору 1932–1933 рр. Це, зокрема, доповіді заступника директора згаданого Інституту професора С.В.Кульчицького («Терор голодом: політичні мотиви»), директора Національного інституту українсько-російських відносин члена-кореспондента НАН України С.І.Пирожкова («Демографічні втрати населення України 30–40-х рр. в контексті сучасних трансформацій»), професора Дж.Мейса («Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидна держава»), доктора історичних наук В.І.Марочка («Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні») та ін.².

Загальна кількість надрукованих статей, доповідей, монографій з питань голодомору 1932–1933 рр. налічує вже декілька сотень. Водночас практично відсутні спеціальні роботи, в яких би досліджувалася діяльність органів державної безпеки в цей період.

А між тим особливість функціонування органів Державного політичного управління (за рос. аббревіатурою — ГПУ) УСРР цього періоду була безпосередньо пов'язана з голодомором, що розпочався в республіці. На

це вказують, передусім, документальні матеріали з фонду № 42 Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ). Статистичні звітні дані місцевих органів ГПУ, що містяться у фонді, на нашу думку, найбільш повно віддзеркалюють діяльність органів держбезпеки в той час.

Важливим історичним джерелом при підготовці даної публікації (метою якої, підкреслимо, є висвітлення саме кількісних показників результатів діяльності органів ГПУ) стали також документи Донецького філіалу ДА СБУ, зокрема, матеріали тематичної картотеки. Крім того, автор проаналізував та узагальнив матеріали картотеки Донецької обласної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

Виходячи з мети статті, головну увагу ми зосередимо на матеріалах справи № 9 з фонду № 42 ДА СБУ. Вона складається з декількох досить красномовних документів. Один з них має назву *«Відомості про заарештованих ГПУ УСРР по операції на селі по лінії СПО з початку операції по 1 січня 1933 р.»*³.

У ході реалізації цієї «операції» загалом по УСРР у 1932 р. було заарештовано 19244 особи, у тому числі 8145 осіб за 1607 груповими справами та 11079 так званих одинаків. У цій кількості розподіл по групах був таким: 8344 — колгоспників, 8493 — одноосібників та 2387 — мешканців міст, селищ, а також осіб без визначеного місця проживання⁴. Тобто, співвідношення заарештованих колгоспників та одноосібників було «50 на 50». Якщо врахувати, що на той час більшість селянських господарств вже було колективізовано, то з цих даних видно, що переважну частину репресованих становили селяни, які не вступили до колгоспів.

Розподіл заарештованих по видах «злочинів» був таким⁵:

№ п/п	Обвинувачення	Заарештовано осіб	% від загалу
1	2	3	4
1	Розкрадання та розбазарювання	6396	33
2	Антирадянська агітація	6196	31,9
3	Саботаж та опір хлібозаготівлям	2838	14,6
4	Участь в куркульсько-повстанських організаціях	844	4,6
5	Церковно-сектантська контрреволюція	738	3,8
6	Шкідництво в колгоспах	451	2,3
7	Терор та підпали	400	2,1
8	Викривлення в роботі радянського апарату	322	1,7
9	Втеча куркулів із заслання	322	1,7
10	Українська контрреволюція	294	1,5
11	Розкрадання колгоспного майна	267	1,4
12	Масові виступи	19	0,1
13	Інші злочини	310	1,3
	Загалом	19347 ⁶	100

З таблиці видно, що приблизно однакові частки заарештованих було звинувачено у розкраданні і розбазарюванні хліба та в антирадянській агітації. Сумарно загальна кількість по цих двох групах становила майже дві третини репресованих. Далі за кількістю заарештованих були ті, кого було звинувачено у саботажі та опорі хлібозаготівлям (майже сьома частина). Частка репресованих як учасників куркульсько-повстанських організацій була невеликою (менше 5%). По всіх інших видах обвинувачень відповідні частки не перевищували 4%. І зовсім незначною була група заарештованих за масові виступи. Таким чином, основну масу репресували саме за дії, пов'язані з голодомором. Тільки менше 2% було заарештовано за попередні дії (втечу куркулів з місць заслання).

За соціальним станом, родом занять та посадами репресовані під час «операції на селі» 1932 р. розподілялися таким чином⁷:

№№ п/п	Соціальний стан, рід занять, посади	Заарештовано осіб	% від загалу
1	Середняки	4586	23,9
2	Рядові колгоспники	4212	21,9
3	Курулі	3232	16,8
4	Завгоспи та комірники колгоспів	1062	5,5
5	Службовці	965	5
6	Голови колгоспів	871	4,5
7	Члени правлінь колгоспів	867	4,5
8	Бухгалтери та рахівники	758	3,9
9	Бідняки	670	3,5
10	Робітники	533	2,8
11	Бригадири	514	2,7
12	Служителів релігійних культів	183	1
13	Голови сільрад	167	0,9
14	Інші	604	3,1
	Загалом	19224	100

Найбільша частка заарештованих припадала на одноосібників-середняків. Приблизно такою була й група рядових колгоспників. Тобто, майже половину становили прості трудівники села, які працювали у різних формах власності. Кількість курулів була значно меншою (16,8%). Таким чином, вістря репресій було спрямовано зовсім не на потенційних ворогів влади на селі.

Всередині основних груп (колгоспники та одноосібники) розподіл був таким⁸:

№№ п/п	Рід занять, посади колгоспників	Заарештовано осіб	% від загалу
1	Рядові колгоспники	4212	50,9
2	Завгоспи та комірники	1062	12,7
3	Голови колгоспів	871	10,5
4	Члени правління	867	10,5
5	Бухгалтери та рахівники	758	9,2
6	Бригадири	514	6,2
	Загалом	8284 ⁹	100

Серед колгоспників рядові становили понад половину репресованих. Понад п'яту частину складали голови та члени правління (загалом 21%). Різного роду службовці (завгоспи, комірники, бухгалтери та рахівники) загалом дещо перевищували п'яту частку. Якщо враховувати, що чисельність різного роду керівників та службовців у колгоспах була значно меншою, ніж рядових, можна зробити висновок про спрямованість цих репресій проти найбільш впливової частини колгоспників.

В інших групах розподіл був таким ¹⁰:

№№ п/п	Соціальні стани, групи	Заарештовано осіб	% від загалу
1	Середняки	4586	52,9
2	Куркулі	3232	37,3
3	Бідняки	670	7,7
4	Служителі релігійних культів	183	2,1
	Загалом	8671	100

Сумарно в цій групі майже дві третини серед репресованих становили «соціально близькі» до радянської влади — середняки та бідняки. Членів партії більшовиків було 532 (2,8% загалу), колишніх членів — 46 (0,2%), комсомольців — 74 (0,4%).

У статистичному звіті наведено дані і про «контрреволюційне минуле» заарештованих. Це були люди, що або були віднесені до «соціально ворожих», або мали певне відношення до владних структур попередніх режимів.

Загалом таких було 3871 (20,1%). По групах вони розподілялися так ¹¹:

№№ п/п	Групи з «КР минулим»	Заарештовано осіб	% від загалу
1	Колишні куркулі	2401	62
2	Колишні петлюрівці	234	6
3	Колишні поліцаї	175	4,6
4	Колишні бандити	160	4,2
5	Інші учасники КР рухів	141	3,6
6	Колишні офіцери	67	1,7
7	Колишні торговці	63	1,6
8	Колишні служителі релігійних культів	54	1,4
9	Колишні махновці	49	1,3
10	Колишні кримінальники	27	0,7
11	Засуджені за радянської влади	25	0,6
12	Колишні члени антирадянських партій	24	0,6
13	Колишні поміщики	15	0,4
14	Не визначено	436	11,3
	Загалом		100

Таким чином, серед осіб з «контрреволюційним минулим» майже дві третини становили колишні куркулі. Окрім «не визначених» (11,3%), всі інші групи були відносно нечисленними (у діапазоні від 6 до 0,4% від загалу). Наведені підрахунки дають можливість зробити однозначний висновок, що «операція на селі» 1932 р. була чітко зорієнтована на репресування тих прошарків сільського населення, що були загрозою для виконання партійно-державних планів «соціальної перебудови у сільському господарстві».

У згаданій справі № 9, окрім наведеного вище документу є й такі, що уточнюють характер репресій органів ГПУ на селі. Серед них — «Відомості про заарештованих обласними ГПУ з 1.07 по 1.11.1932 р.»¹². Цей документ містить показники, що конкретизують ситуацію лише за 4 місяці, але за ним можна прослідкувати деякі закономірності. Так, кількість арештів, проведених по лінії СПО становила 23,5% від загальної чисельності арештів

по основних відділах та управліннях ГПУ [Особливий відділ (ОСО), Секретно-політичний відділ (СПО) та Економічне управління (ЕКУ)].

Проте, по лінії ЕКУ були також проведені арешти, які мали відношення до сільського господарства — за економічну контрреволюцію, шкідництво в колгоспах та радгоспах, розкрадання соціалістичної власності, спекуляцію. Загалом вони становили 24,7% від арештів по УСРР. Але, у документі не виділено, які з них було проведено у містах, а які — у сільській місцевості. Ми можемо лише враховувати, що цифра 23,5% не є остаточною при встановленні частки арештів по «операції на селі». По лінії СПО 91% всі арешти було проведено саме по цій «операції».

Загальна чисельність заарештованих за цей чотиримісячний період становила 19297 осіб. З цієї кількості 5977 було заарештовано по групових справах, а 12250 — як одинаків. Розподіл по напрямках був таким: ОСО — 2682 арештів, СПО — 4527, ЕКУ — 12018. Серед заарештованих було 7,1% робітників, 7,3% колгоспників, 2,9% незаможників, 8,6% середняків, 11,2% куркулів, 28,1% службовців, 16,8% кустарів та торговців, 18% віднесено до категорії «інших». Таким чином, 41,2% арештів було проведено серед людей, що безпосередньо працювали на землі (без урахування різних сільських керівників та кустарів).

Цікавими є показники, що мають відношення до найбільш промислово розвинутого регіону — Донбасу. Там було заарештовано 11,7% від загалу по Україні. Треба мати на увазі, що в УСРР у 1932 р. було 6 обласних відділів ГПУ. Таким чином, частка арештів по Донбасу була меншою ніж у інших облвідділів, адже пересічно вона повинна дорівнювати 16,7%. Якщо взяти СПО, то в Донбасі частка заарештованих по «операції на селі» була меншою, ніж загалом по УСРР: 8,3% по Донбасу, 24,7% — по Україні. Це підтверджує думку, що основний удар цієї «операції» було завдано по сільськогосподарських регіонах.

У справі № 9 є також документ під назвою *«Цифрові відомості про кількість ліквідованих групових справ в органах ГПУ по сільтерору та сільській контрреволюції за термін з 1.1.32 по 1.8.32 р.»*¹³. Загалом по «сільському терору» по Україні за 7 місяців було ліквідовано (тобто — доведено до вироків суду або рішень позасудових органів) 165 групових справ. По сільській контрреволюції (КР) було «ліквідовано» 693 справи (439 — по індивідуальному сектору, 131 — по колгоспному сектору та 123 по змішаному, що охоплював обидва перших).

Ці дані конкретизовані по облвідділах. Так, по *сільському терору* показники були такими: Київський облвідділ ГПУ — 49 ліквідованих групових справ, Харківський — 41, Одеський — 24, Вінницький — 17, Дніпропетровський — 14, Донецький — 6, прикордонні загони (яких в УСРР було сім) — 7.

По *сільській КР* показники по індивідуальному сектору розподілялися

так: Київський облвідділ — 148, Харківський — 83, Вінницький — 75, Одеський — 46, Дніпропетровський — 36, Донецький — 2, прикордонні загони — 23 групи; по соціалістичному сектору: Одеський облвідділ — 41, Харківський — 23, Дніпропетровський — 18, Київський — 14, Вінницький — 8, Донецький — 2, прикордонні загони — 4; по змішаному сектору: Київський облвідділ — 27, Харківський — 22, Вінницький — 21, Одеський — 19, Дніпропетровський — 17, Донецький — 4, прикордонні загони — 4.

Після наших підрахунків з'ясувалося, що сумарні дані не збігаються з цифрами таблиці у справі № 9. Так, з таблиці видно, що загалом ліквідовано справ по сільтерору 165, а за підрахунком — 158; по сільській КР (індивідуальний сектор), відповідно, 439 та 413; по сільській КР (соціалістичний сектор) — 131 та 110; по сільській КР (змішана група) — 123 та 114. Тут можна лише припускати, що у звітній таблиці на виділено окремим рядком дані по групових справах, ліквідованих центральним апаратом ГПУ УСРР.

Загалом картина була такою ¹⁴:

№№ п/п	Органи ГПУ УСРР	Ліквідовано справ по сільському терору	Ліквідовано справ по сільській КР	Загалом ліквідовано справ
1	Київський облвідділ	49	189	238
2	Харківський —”—	41	128	169
3	Одеський —”—	24	106	130
4	Вінницький —”—	17	104	121
5	Дніпропетровський —”—	14	72	85
6	Донецький —”—	6	8	14
7	Прикордонні загони	7	31	38
8	Центральний апарат ГПУ УСРР (?)	7	62	63
	Загалом	158	700	858

Таким чином, частка Київського облвідділу ГПУ становила 27,7% всіх ліквідованих групових справ, Харківського — 19,7%, Одеського — 15,2%, Вінницького — 14,1%, Дніпропетровського — 9,9%, Донецького — 1,6%, прикордонних загонів — 4,4% та центрального апарату ГПУ (?) — 7,4%. Ці співвідношення є, по-перше, свідченням активності відповідних органів

ГПУ у боротьбі проти «сільської контрреволюції» та «сільського тероризму»; по-друге, вони демонструють відповідний спротив на місцях партійно-державній політиці в сільському господарстві.

Розглядаючи наведені вище дані, не слід їх абсолютизувати, маючи на увазі, що вони характеризують не весь період, а лише його частку.

Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. викликала значну активність органів ГПУ. 8 грудня 1932 р. заступник голови ГПУ УСРР Леонюк підписав «Довідку про притягнутих та засуджених у справах, заведених органами ГПУ УСРР та міліції у зв'язку з хлібозаготівлями за серпень–листопад 1932 р.». На основі цього документу ми зробили певні підрахунки, які й наводимо нижче.

Загалом за вказаний період по УСРР було притягнуто тільки органами ГПУ до відповідальності 21197 осіб: у серпні 1932 р. — 1491 (7,0%), у вересні — 2526 (11,9%), жовтні — 2850 (13,4%) та листопаді — 14330 (67,7%)¹⁵. Тобто, основну масу було притягнуто у листопаді, коли почали активно «викачувати» зерно з колгоспів та в одинаків, і зустріли певний опір населення.

Яким же був розподіл обвинувачень притягнутих у ході хлібозаготівель? Тут складалася така картина¹⁶:

№№ п/п	Формулювання обвинувачення	Притягнуто осіб	% від загалу
1	Розкрадання, розбазарювання та приховування хліба	6940	32,7
2	Агітація проти хлібозаготівель	6449	30,4
3	Спекуляція хлібом	3715	17,5
4	Опір вивозу хліба	2022	9,5
5	Терор та підпали	441	2,2
6	Шкідництво в колгоспах та радгоспах	348	1,7
7	Не визначено	1282	6,0
	Загалом	21197	100,0

Таким чином, третину репресованих було звинувачено у розкраданні, розбазарюванні та приховуванні хліба, дещо меншу частину — в агітації проти хлібозаготівель. На всі інші обвинувачення припадала також приблизно третя частина заарештованих та засуджених. У цій групі майже половина припадала на спекуляцію хлібом, та четверта частина — на опір вивозу хліба. Дві третини засуджених обвинувачувалися у певних діях,

спрямованих проти хлібозаготівель, та третина — у висловлюванні свого ставлення до таких дій держави.

За даними довідки складено таблицю, що показує розподіл репресованих по областях ¹⁷:

№№ п/п	Області	Кількість засуджених осіб	% від загалу
1	Харківська	4873	23,0
2	Київська	4510	21,3
3	Дніпропетровська	3233	15,3
4	Донецька	2388	11,3
5	Вінницька	2261	10,7
6	Чернігівська	1812	8,4
7	Одеська	1690	8,0
8	АМ СРР	430	2,0
	Загалом	21197	100,0

Отже, майже дві третини репресованих були з 3-ох областей — Харківської, Київської та Дніпропетровської. Показовим є також той момент, що на четвертому місці за кількістю засуджених була промислова Донецька область, яка випередила такі сільськогосподарські області як Вінницька, Чернігівська та Одеська.

У звіті визначено категорії керівних працівників сільського господарства, репресованих ГПУ «за саботаж хлібозаготівельної кампанії, розкрадання, розбазарювання та приховування хліба». Загальна їх кількість становила 1880 осіб. Ці дані ми також наводимо у вигляді таблиці ¹⁸:

№№ п/п	Категорії працівників	Репресовано осіб	% від загалу
1	Голови колгоспів	339	18,0
2	Члени правлінь колгоспів	749	39,8
3	Бригадири	142	7,6
4	Рахівники	141	7,5
5	Завгоспи та вагари	265	14,1
6	Інші колгоспні керівники	195	10,4
7	Голови сіл'рад	35	1,9
8	Секретарі сільських партійних осередків та уповноважені райкомів партії	14	0,7
	Загалом	1880	100,0

Таким чином, сумарно голови колгоспів та члени правлінь артільей становили майже дві третини репресованих керівників у сільському господарстві на місцях. Саме на них було покладено основну відповідальність по забезпеченню хлібозаготівель, тому й було так масово покарано. Водночас, низові партійні керівники становили лише 0,7% репресованих у цій категорії.

Справи на заарештованих «у зв'язку з хлібозаготівлями» після проведення слідства направлялися для розгляду в позасудові органи або суди. Так, Судова трійка та Особлива нарада (ОСО) ГПУ УСРР розглянули у закритому порядку (без участі обвинуваченого та захисника) справи на 1108 осіб, а 152 справи на 181 особу чекали свого розгляду. Таким чином, на трійку та ОСО було передано справи на 6,1% репресованих осіб¹⁹.

Були прийняті такі рішення:

№№ п/п	Рішення Судової трійки або Особливої наради ГПУ УСРР	Кількість осіб	% від загалу
1	Вищий захід соціального захисту — розстріл	31	2,8
2	10 років концтабору	116	10,5
3	5 років концтабору	419	37,8
4	3 роки концтабору	92	8,3
5	Заслання	443	40,0
6	Інші заходи	7	0,6
	Загалом	1108	100,0

Отже, до розстрілу було засуджено 2,8% — кожен 36-ту особу, справи яких розглядалися позасудовими органами. Найбільша частка була засуджена до ув'язнення у концтабори — сумарно майже 60%. З числа засуджених до концтаборів 18,5% отримали 10 років, 66,8% — 5 років, 14,7% — 3 роки. Тобто основна маса засуджених до концтаборів отримала 5 років ув'язнення. 40% засуджених позасудовими органами були заслані.

Трійка та ОСО розглянули справи по обвинуваченню: в агітації проти хлібозаготівель — на 496 осіб (44,8%), спекуляції хлібом — на 466 (42,1%), розкраданні та приховуванні хліба — 146 (13,1%)²⁰.

Окрім того, в серпні-листопаді 1932 р. було передано для гласного розгляду в судах Наркомату юстиції справи на 4857 осіб (тобто — 22,9% від загалу репресованих). З цієї чисельності: по розкраданню хліба — на 2464 особи (50,7% цієї категорії), за спекуляцію хлібом — на 1240 (25,5%), за агітацію проти хлібозаготівель — на 781 (16,1%), за терор — на 270 (5,6%), за шкідництво — на 102 (2,1%)²¹.

Порівняльна таблиця по справах, що розглядалися надзвичайними органами (трійка, ОСО) та судами, має такий вигляд²²:

№№ п/п	Формулювання обвинувачень	Справи, розглянуті надзвичайними органами (% від загалу)	Справи, розглянуті судами (% від загалу)
1	Розкрадання та розбазарювання, приховування хліба	32,7	50,7
2	Агітація проти хлібозаготівель	30,4	16,1
3	Спекуляція хлібом	17,5	25,5
4	Опір вивозу хліба	9,5	
5	Терор та підпали	2,2	5,6
6	Шкідництво в колгоспах та радгоспах	1,7	2,1
7	Не визначено	6,0	
8	Загалом	100,0	100,0

Таким чином, судами розглядалася переважна більшість справ по розкраданню, розбазарюванню та приховуванню, спекуляції хлібом, терору та шкідництву. По справах надзвичайних органів питома вага засуджених за агітацію проти хлібозаготівель майже вдвічі більша, ніж по судових справах. Справи по опорі вивозу хліба не розглядалися судами. По справах трійки та ОСО співвідношення справ по розкраданню хліба та агітації майже однакове. Водночас по судових справах частка розкрадань більша ніж втричі, порівняно з агітацією проти хлібозаготівель.

З числа притягнутих до відповідальності голів та членів правлінь колгоспів, бухгалтерів та рахівників на 1 грудня було закінчено справи на 585 осіб, тобто — 47,6%.

У документі відзначено, що основну частину притягнутих до відповідальності органами ГПУ заарештовано у другій половині листопада, і тому значну частину справ ще не розглянуто. На 1 грудня 1932 р. знаходилися під слідством по справах, пов'язаними з хлібозаготівлями 13558 осіб (64,0% заарештованих)²³.

Участь міліції у репресивній кампанії під час хлібозаготівель також була значною: було заарештовано 12896 осіб. Таким чином, сумарно ГПУ та міліція притягли до відповідальності 34093 осіб. Частка міліції у цьому становила 37,8%. Міліція проводила арешти за двома видами обвинувачень — розкрадання,

розбазарювання та приховування хліба (заарештовано 10863 осіб) та спекуляція хлібом (2033 осіб). Динаміка арештів міліцією була дещо іншою, порівняно з арештами ГПУ: у серпні — 2101 особа (16,3%), вересні — 5141 (39,9%), жовтні — 3443 (26,7%) та листопаді — 2211 (17,1%)²⁴.

У справі № 9 є також «Довідка про соціальний стан та контрреволюційне минуле» заарештованих органами ГПУ у зв'язку з хлібозаготівлями у серпні-листопаді 1932 р. Серед заарештованих було куркулів — 3930, осіб з контрреволюційним минулим — 1588. Це, за нашими підрахунками, становило 26% від загалу заарештованих²⁵. Фіксація такої інформації є свідченням, що сам факт так званого контрреволюційного минулого був приводом для репресування.

Група з контрреволюційним минулим складалася з таких категорій²⁶:

№№ п/п	Категорії осіб з КР минулим	Заарештовано (осіб)	% від загалу
1	Колишні політбандити	165	10,4
2	Колишні петлюрівці	153	9,6
3	Колишні поліцейські, жандарми, тюремники	111	7,0
4	Колишні офіцери	52	3,3
5	Колишні великі власники та поміщики	133	8,4
6	Колишні люди	100	6,3
7	Раніше засуджені	253	15,9
8	Інші учасники контр-революційного руху у минулому	621	39,1
	Загалом	1588	100,0

Згідно з довідкою, судами Наркомату юстиції засуджено з серпня по листопад 1932 р. у зв'язку з хлібозаготівлями 16781 особа. Вироки були такими²⁷:

№№ п/п	Вироки	Засуджено осіб	% від загалу
1	2	3	4
1	Вищий захід соціального захисту — розстріл	582	3,5
2	Концтабір	11730	69,9
3	у тому числі: 10 років	881	7,5
	до 10 років	10787	92,0
	до 3 років	62	0,5
4	Примусові роботи	3682	21,9
5	Інші заходи	102	0,6
6	Невідомо	685	4,1
	Загалом	16781	100,0

Таким чином, понад дві третини засуджених були направлені до концтаборів, а п'ята частина — отримала примусові роботи за місцем проживання.

Зіставлення вироків, винесених позасудовими органами та судами, дає такі результати:

№№ п/п	Вироки	Засуджено позасудовими органами (% від загалу)	Засуджено судами (% від загалу)
1	Вищий захід соціального захисту — розстріл	2,8	3,5
2	Концтабір	56,6	69,9
	у тому числі: на 10 років	18,5	7,5
	до 10 років	81,5	92,5
	Заслання	40,0	
3	Примусові роботи		21,9
4	Інші заходи	0,6	0,6
5	Не визначено		4,1
	Загалом	100,0	100,0

Таблиця свідчить, що відсоток смертних вироків, винесених судами був вищим, ніж винесених надзвичайними органами. Судами не використовувався такий захід покарання, як заслання. Частка вироків у 10 років концтаборів трійкою та ОСО була значно вищою, ніж судами. Надзвичайні органи не використовували як покарання примусові роботи.

Матеріали наступного 1933 р. в ДА СБУ значно бідніші. Вони стосуються лише вироків до розстрілу. Зокрема, зазначено, що за рік було розстріляно по УСРР згідно з постановами ОГПУ СРСР та ГПУ УСРР 1141 осіб, з них по лінії СПО — 364 (31,9%)²⁸. З розстріляних по лінії СПО, 35 проходили як «сільська контрреволюція». Окремим рядком записані 176 розстріляних як «ліві есери». Якщо враховувати, що ліві есери були партією селянської орієнтації, то, можливо, це були особи, яких також розстріляли у зв'язку з хлібозаготовочною кампанією, що тривала. 8 осіб було розстріляно по лінії СПО за «сільський тероризм».

По лінії Особливого відділу ГПУ було розстріляно 220 осіб за приналежність до «української контрреволюції», а 167 осіб було розстріляно за бандитизм (без уточнення). Окрім того, по лінії ЕКУ 112 осіб було розстріляно за розкрадання (але місця злочинів не зазначаються).

Якщо йти шляхом виключення таких обвинувачень, як шпигунство, нелегальний перехід кордону, сектантство, як антирадянські елементи на підприємствах, за службові злочини, кримінальний бандитизм, належність до білої контрреволюції, то можна підрахувати, з високою ступінню вірогідності, що у 1933 р. за злочини, які були пов'язані з організованим голодомором, було розстріляно 438 осіб²⁹.

Конкретизацію результатів діяльності органів ГПУ ми провели за матеріалами Донецької області. Згідно з нашими підрахунками, в області у 1932 р. було репресовано 991 особа. З цієї чисельності 390 були мешканцями сільської місцевості, а причини їх арештів були пов'язані з голодомором (39,5%)³⁰.

Розподіл обвинувачень був таким: антирадянська агітація на селі — 249 осіб (63,9%), учасники контрреволюційних організацій — 115 (29,5%), контрреволюційна діяльність — 11 (2,7%), крадіжка колгоспного зерна — 11 (2,7%), диверсія — 1 (0,3%), спроба теракту щодо голови сільради — 1 (0,3%), шкідництво — 1 (0,3%), саботаж — 1 (0,3%).

За професіями, родом занять або соціальним станом розподіл репресованих був таким: одноосібники — 239 осіб (61,3%), колгоспники — 79 (20,3%), працівники радгоспів — 36 (9,1%), куркулі — 15 (3,8%), службовці — 8 (2,1%), некваліфіковані робітники — 5 (1,3%), бухгалтери — 3 (0,8%), голови колгоспів — 3 (0,8%), кустарі — 2 (0,5%). Таким чином, серед заарештованих були представники 9-ти професійно-фахових груп. Найбільше було репресовано одноосібників — дві третини; п'яту частину становили колгоспники, приблизно десяту — працівники радгоспів.

Серед репресованих були: 296 українців (75,9%), 28 росіян (7,1%),

30 німців (7,7%), 25 греків (6,5%), 5 поляків (1,3%), 4 єврея (1,0%) та 2 білоруси (0,5%).

Загалом по всіх категоріях вироки були такими: звільнені без суду — 155 осіб (39,6%), виправдані — 31 (7,9%), умовно засуджені — 11 (2,8%), заборона проживати в певних місцевостях — 1 (0,3%), вислання — 2 (0,6%), примусові роботи — 1 (0,3%), заслання — 79 (20,2%), 3 роки концтаборів — 29 (7,4%), 5 років концтаборів — 16 (4,1%), 8 років концтаборів — 8 (2,1%), 10 років концтаборів — 55 (14,1%), розстріл — 2 (0,6%). Таким чином, понад половину заарештованих було звільнено (з різними формулюваннями); заслано п'яту частину; майже третину відправили у концтабори.

Ми підраховували вироки, з огляду на такі показники як національність та професія (посада або соціальний стан). По групі українців частки звільнених без суду, засуджених умовно, висланих, засуджених до примусової праці, заборони проживати в певних місцевостях та засуджених у концтабори майже не відрізняються від загальних показників. Частка виправданих менша, а тих, що «отримали» заслання — більша від пересічних по всіх національностях. По інших національних групах відповідні показники майже не відрізняються від загальних (з урахуванням відносно невеликих абсолютних цифр).

У 1933 р. в Донецькій області було репресовано 2350 осіб. З цієї кількості, за нашими підрахунками, арешти 798 осіб були, так чи інакше, пов'язані з голодомором (34%)³¹. Обвинувачення були такими: антирадянська агітація на селі — 418 осіб (52,4%), учасники контрреволюційних організацій — 202 (25,3%), саботаж хлібозаготівель — 68 (8,5%), шкідництво — 39 (4,9%), розкладницька діяльність — 39 (4,9%), соціально-шкідливі елементи — 11 (1,4%). По 3 особи (по 0,4%) було засуджено за втечу з заслання, диверсії; по 2 (по 0,3%) — за приховування куркульського елементу; та по одній особі (по 0,1%) — за організацію голодного бунту, недонесення про терористичну діяльність, підозру контрреволюційної діяльності, підривну діяльність, злив зборів одноосібників, невиконання твердого завдання, «втрату класового почуття», зв'язок з політбандою, антирадянську діяльність, українську націоналістичну діяльність, діяльність по створенню «Соборної України».

Порівняльна таблиця по роках дала такі результати:

№№ п/п	Обвинувачення	1932 р.	1933 р.
1	Антирадянська агітація на селі	63,9%	52,4%
2	Учасники контрреволюційних організацій на селі	29,5%	25,3%
3	Контрреволюційна діяльність	2,7%	3,7%
4	Саботаж на селі	0,3%	8,5%
5	Шкідництво	0,3%	4,9%
6	Розкладницька діяльність		4,9%
7	Соціально-небезпечні елементи		
8	Крадіжка колгоспного зерна	2,7%	
9	Диверсія	0,3%	0,3%
10	Спроба теракту проти активістів	0,3%	
11	Загалом	100,0%	100,0%

Таким чином, у 1932 р. відносні частки репресованих за антирадянську агітацію на селі, учасників контрреволюційних організацій та за крадіжку зерна були значно більшими, ніж у 1933 р. (відповідно, на 11,5%, 4,2% та 2,7%). Але в 1933 р. значно більшими були частки репресованих за саботаж хлібозаготівель, шкідництво, розкладницьку діяльність. Тобто, органи ГПУ в Донбасі певною мірою змінили акценти у проведенні репресій.

У 1933 р. розподіл професій, роду занять та соціального стану репресованих був таким: колгоспники — 325 осіб (40,7%), одноосібники — 317 (39,8%), працівники радгоспів — 112 (14,0%), працівники МТС — 21 (2,6%), куркулі — 17 (2,1%), агрономи — 6 (0,8%).

У порівнянні з 1932 р. ці дані мають такий вигляд:

№№ п/п	Професії, рід занять, соціальний стан репресованих	1932 р.	1933 р.
1	Одноосібники	61,3%	39,8%
2	Колгоспники	20,3%	40,7%
3	Працівники радгоспів	9,1%	14,0%
4	Працівники МТС		2,6%
5	Куркулі	3,8%	2,1%
6	Службовці	2,1%	
7	Некваліфіковані робітники	1,3%	
8	Бухгалтери	0,8%	
9	Голови колгоспів	0,8%	
10	Кустарі	0,5%	
11	Агрономи		0,8%
	Загалом	100,0%	100,0%

Отже, у 1933 р. ситуація принципово змінилася. Так, відносна частка репресованих одноосібників зменшилася на 21,5%, але частка колгоспників збільшилася вдвічі. Частка працівників радгоспів збільшилася на 4,9%; частка куркулів зменшилася на 1,7%. У 1933 р. не було репресованих серед таких категорій як службовці, некваліфіковані робітники, бухгалтери, голови колгоспів та кустарі. Водночас, виникла така категорія репресованих як агрономи. Тобто, йдеться про певну концентрацію зусиль органів ГПУ та зміни «пріоритетів». Якщо дві третини репресованих у 1932 р. були з категорії одноосібників, а відносна частка колгоспників дорівнювала лише п'ятій частині, то у 1933 р. відносні частки одноосібників та колгоспників були майже однаковими — приблизно по 40% від загалу. Таким чином, акцент робився не тільки на цих двох категоріях, але водночас зростання відносної частки колгоспників є свідченням значного збільшення опору саме з цього боку.

Національний склад репресованих у 1933 р. був таким: українці — 607 осіб (76,2%), росіяни — 70 (8,8%), греки — 64 (8,0%), німці — 51 (6,4%), поляки — 2 (0,2%), білоруси, болгари, угорці та євреї — по одній особі (по 0,1%).

Можна порівняти національну спрямованість репресій по роках:

№ п/п	Національні групи репресованих	1932 р.	1933 р.
1	Українці	75,9%	76,2%
2	Росіяни	7,1%	8,8%
3	Греки	6,5%	8,0%
4	Німці	7,7%	6,4%
5	Поляки	1,3%	0,2%
6	Болгари		0,1%
7	Білоруси	0,5%	0,1%
8	Угорці		0,1%
9	Євреї	1,0%	0,1%
	Загалом		

Таблиця свідчить, що практично вагомих змін у репресуванні за національними групами в 1933 р. порівняно з 1932 р. не відбулося. Основну увагу в репресіях було приділено українцям. Саме вони становили основну масу сільського населення регіону. На другому місці, як серед населення, так і серед репресованих були росіяни. Певні групи репресованих серед німців та греків відповідали їх часткам серед сільського населення Донбасу. По інших групах, у зв'язку з мінімальною кількістю їх представників серед репресованих, закономірності простежити неможливо.

Вироки у 1933 р. були такими: звільнені без суду — 305 осіб (38,2%), виправдані судами — 60 (7,5%), засуджені умовно — 43 (5,4%), обмеження місця проживання — 1 (0,1%), заслання — 190 (24,0%), 3 роки концтаборів — 108 (13,5%), 5 років концтаборів — 45 (5,6%), 8 років концтаборів — 5 (0,6%), 10 років концтаборів — 33 (4,1%), розстріл — 8 осіб (1,0%).

Порівняльні дані вироків по роках мають такий вигляд:

№№ п/п	Вироки	Засуджено у 1932 р. (%)	Засуджено у 1933 р. (%)
1	2	3	4
1	Звільнені без суду	39,6%	38,2%
2	Виправдані	7,9%	7,5%
3	Умовно	2,8%	5,4%
4	Заборона місць проживання	0,3%	0,1%
5	Вислання	0,6%	
6	Примусові роботи	0,3%	
7	Заслання	20,2%	24,0%
8	Концтабір 3 роки	7,4%	13,5%
9	Концтабір 5 років	4,1%	5,6%
10	Концтабір 8 років	2,1%	0,6%
11	Концтабір 10 років	14,1%	4,1%
12	Розстріл	0,6%	1,0%
	Загалом	100,0%	100,0%

Порівняння вироків по роках свідчить, що відносні частки звільнених без суду, виправданих та засланих були практично однаковими. Частка засуджених умовно у 1933 р. збільшилася більше ніж удвічі. Якщо сумарно частки засуджених на ув'язнення у концтабори були приблизно однаковими, то відбулися зміни відносно термінів ув'язнення: у 1932 р. понад 14% отримали максимальний термін — 10 років, у 1933 р. приблизно цей же відсоток був такий, що отримали 3 роки. При цьому, відповідно зменшилися частки засуджених на 10 років у 1933 р. та на 3 роки — у 1932 р. Частка засуджених до розстрілу у 1933 р. збільшилася на 0,4%.

Таким чином, аналіз політичних репресій у регіоні Донеччини 1932–1933 рр. дає можливість стверджувати, що, порівняно з іншими регіонами, переслідування незгодних з політикою у сільському господарстві там було більш м'яким.

У цілому ж, діяльність органів Державного політичного управління УСРР у 1932–1933 рр. можна охарактеризувати як багатопланову. По-перше, йшлося про цілеспрямовану діяльність по придушенню опору сільського населення вилученню збіжжя та інших продуктів у процесі хлібозаготівель. По-друге, органи ГПУ використовували попереджуючі заходи щодо потенційних супротивників влади. По-третє, проводилася соціальна чистка, спрямована проти куркулів та заможних середняків.

Масштаби такої діяльності органів ГПУ свідчать про її централізовану координацію. Детальність звітів про репресивні дії в процесі реалізації СПО та іншими підрозділами ГПУ «операції на селі» підтверджує думку, що це була не просто поточна операція органів держбезпеки, а частина загальнодержавного плану придушення опору селянства. У цьому плані ГПУ було відведено певне місце з наданням відповідних функцій. Репресії ці не набули ще того тотального характеру, як це відбудеться пізніше у 1937–1938 рр., але їх можна впевнено вважати репетицією майбутньої «великої чистки».

Примітки

- ¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. — К., 2000. — 265 с.; Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Редкол.: С.Кульчицький та ін. — Київ — Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. — 536 с.
- ² Міжнародна наукова конференція «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політично-правова оцінка» (Київ, 25 листопада 2000 р.). — Програма.
- ³ СПО — Секретно-політичний відділ ГПУ, що займався саме питаннями боротьби з контрреволюцією на селі.
- ⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 42. — Спр. 9. — Арк. 210.
- ⁵ Підраховано за: Там само.
- ⁶ В сумарних даних кількість заарештованих за документом більше на 173 особи, ніж наведено вище.
- ⁷ ДА СБУ. — Ф. 42. — Спр. 9. — Арк. 210.
- ⁸ Підраховано за: Там само.
- ⁹ Різниця в 60 осіб з даними, наведеними вище, імовірно, припадає на голів сільрад та непрацюючих в колгоспах.
- ¹⁰ Підраховано за: ДА СБУ. — Ф. 42. — Спр. 9. — Арк. 210.
- ¹¹ Підраховано за: Там само.
- ¹² Там само. — Арк. 111.
- ¹³ Там само. — Арк. 105.
- ¹⁴ Складено за: Там само.

- ¹⁵ Підраховано за: Там само. — Арк. 52.
- ¹⁶ Складено за: Там само.
- ¹⁷ Складено за: Там само. — Арк. 53.
- ¹⁸ Складено за: Там само.
- ¹⁹ Підраховано за: Там само.
- ²⁰ Там само. — Арк. 54.
- ²¹ Підраховано за: Там само.
- ²² Складено за: Там само. — Арк. 52–54.
- ²³ Там само. — Арк. 54.
- ²⁴ Підраховано за: Там само. — Арк. 55.
- ²⁵ Підраховано за: Там само. — Арк. 52, 56.
- ²⁶ Підраховано за: Там само. — Арк. 56.
- ²⁷ Підраховано за: Там само. — Арк. 57.
- ²⁸ Підраховано за: Там само. — Спр. 12. — Арк. 49.
- ²⁹ Підраховано за: Там само.
- ³⁰ Підраховано за картотеками ДА СБУ (Донецьк) та Донецької обласної рідколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».
- ³¹ Підраховано за: Там само.